

Tendencje rozwojowe w dziejach polskiej myśli polityczno-prawnej. Zaproszenie do dyskusji

Bezpośrednim bodźcem do przedstawienia poniższych uwag stało się pojawienie się ostatnio dwóch opracowań z zakresu dziejów polskiej myśli politycznej. Podjęły one problematykę jej rozwoju w odniesieniu do całości dziejów (G. Kucharczyk, 2007)¹ i w odniesieniu do jej dziejów staropolskich (W. Bernacki, 2011)². Celem opracowania G. Kucharczyka była prezentacja „głównych nurtów polskiej myśli politycznej”, które pojawiły się na przestrzeni dziejów ujętych w jedenaście etapów. W. Bernacki, w ślad za ujęciem Owidiusza (*Metamorfozy*³), ujął dzieje myśli polskiej doby I Rzeczypospolitej w trzy etapy (złoty, srebrny i żelazny), odpowiadające właściwemu im procesowi regresu, od doskonałości i upadku⁴.

Analizowana problematyka została ujęta w kilka części. Po omówieniu stanu badań poruszona została kwestia rozwoju, jego ram czasowych i periodyzacji. Całość kończą wnioski.

Stan badań

Autorami istniejących opracowań dotyczących polskiej myśli polityczno-prawnej są zarówno historycy doktryn polityczno-prawnych, jak i badacze o przygotowaniu typowym dla politologa, historyka czy filologa. Wynika z tego nie tylko wielorakie ujmowanie pojęcia „myśl polityczna”, jej przedmiotu, ale również różne pola badawcze. Analiza stanu badań pozwala wyróżnić dwie płaszczyzny podstawowe: chronologiczną (myśl polityczno-prawna w poszczególnych okresach wyróżnianych w jej dziejach⁵) i przedmiotową (poglądy poszczególnych myślicieli, wybrane nurty czy kierunki myśli, stanowiska związane z konkretnymi wydarzeniami politycznymi i ustrojowo-prawnymi).

---

¹ G. Kucharczyk, *Mała historia polskiej myśli politycznej*, Dębogóra 2007.

² W. Bernacki, *Myśl polityczna I Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.

³ Owidiusz, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamińska, t. 1, Wrocław 2004, s. 8–10.

⁴ W. Bernacki, *op. cit.*, s. 15–16.

⁵ Np. K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000.

Z zakresu badań nad kierunkami myśli można wskazać opracowania dotyczące arianizmu⁶, romantyzmu⁷, liberalizmu⁸, konserwatyizmu⁹ czy socjalizmu¹⁰.

W polskiej literaturze podmiotu nie ma pełnej syntezy omawiającej rozwój polskiej myśli polityczno-prawnej¹¹. Opracowanie G. Kucharczyka obejmuje wprawdzie całość dziejów, ale pomija w zasadzie myśl prawną, a omówienie myśli od przełomu XVIII i XIX w. stanowi $\frac{4}{5}$ objętości tekstu. Istnieją natomiast opracowania, starsze i nowsze, dotyczące poszczególnych, rozmaicie ujmowanych, faz rozwoju myśli polskiej, szczególnie dziejów ostatnich 250 lat. Wskazują na to opracowania R. Wapowskiego¹², A. F. Grabskiego¹³, J. Jachymka i A. Kopruckowniana¹⁴ czy S. Kalemki¹⁵.

Etapem budzącym szczególne zainteresowanie, był i ciągle jest, okres XIX i XX wieku. Myśl polityczna XIX wieku była przedmiotem badań W. Feldmana¹⁶, A. F. Grabskiego¹⁷, M. Króla¹⁸ i R. R. Ludwikowskiego¹⁹. Myśl polityczna I połowy XX w. stała się przedmiotem opracowań M. Śliwy²⁰ i K. Kawalca²¹, II połowy tego stulecia – G. Kucharczyka²², a przełomu XX i XXI w. – opracowania pod redakcją E. Maj

⁶ Np. S. Kot, *Ideologia polityczna i społeczna Braci polskich zwanych arianami*, Warszawa 1932.

⁷ A. Walicki, *Filozofia a mesjanizm. Studium z dziejów filozofii i myśli społeczno-religijnej polskiego romantyzmu*, Warszawa 1970; idem, *Między filozofią, religią i polityką. Studia o myśli polskiej epoki romantyzmu*, Warszawa 1983.

⁸ W. Bernacki, *Liberalizm polski 1815–1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków 2004; M. Janowski, *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kraków 1998; A. Jaszczak, *Liberalna Atlantyda. Główne natury liberalizmu polskiego 1870–1939*, Warszawa 1999.

⁹ M. Jaskólski, *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*, Kraków 1990; J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce XX wieku*, Toruń 2002; M. Król, *Konserwatyści a niepodległość: studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa 1985; K. Wandowicz, *Współczesny konserwatyzm polityczny w Polsce 1989–1998*, Wrocław 2000; G. Sordyl, *Spadkobiercy Stańczyków. Doktryna konserwatyizmu polskiego w latach 1979–1989*, Kraków 1999.

¹⁰ M. Śliwa, *Polska myśl socjalistyczna (1918–1942)*, Warszawa–Wrocław–Kraków 1988.

¹¹ Por. A. Czarnota, *Problemy syntezy myśli politycznej – rozważania wstępne*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7, *Państwo w polskiej myśli politycznej*, red. W. Wrzesiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988; J. Bardach, *Z zagadnień ogólnych syntezy historii państwa i prawa*, OPH X/1958, z. 3.

¹² R. Wapowski, *Historia myśli politycznej w XIX i XX wieku*, Gdańsk 1997.

¹³ A. F. Grabski (red.), *Dzieje polskiej myśli politycznej w czasach nowożytnych i najnowszych*, cz. 1, Łódź 1985.

¹⁴ A. Jachymek, A. Kopruckowniak, *Szkice z dziejów polskiej myśli politycznej*, Lublin 1987.

¹⁵ S. Kalemka, *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, Toruń 1980–1991.

¹⁶ W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porzbirowym*, t. I–III, Kraków–Warszawa 1914–1920; idem, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914*, Warszawa 1933.

¹⁷ A. F. Grabski, *Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej XIX wieku*, Łódź 1981.

¹⁸ M. Król, *Polska myśl polityczna XIX wieku*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, (red.) J. Klóczowski, Lublin 1990, s. 163–182.

¹⁹ R. R. Rudwikowski, *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa 1982.

²⁰ M. Śliwa, *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław 1993.

²¹ K. Kawalec, *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1912–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.

²² G. Kucharczyk, *Polska myśl polityczna po roku 1919*, Dębogóra 2009.

i A. Wójcik²³. Wskazanego okresu dotyczy także cykl studiów ukazujących się początkowo pod redakcją H. Zielińskiego, a następnie – W. Wrzeńskiego²⁴.

Na tym tle słabiej wypadają przedrozbiorowe dzieje myśli politycznej i prawnej w Polsce. Nie doczekały się pełnego opracowania, gdyż dzieła E. Jarry²⁵, łączące myśl społeczną z filozoficzną pod redakcjami A. Walickiego i B. Skargi²⁶, J. Domańskiego, Z. Ogonowskiego i L. Szczuckiego²⁷ czy L. Kołakowskiego i B. Suchodolskiego²⁸, nie mogą być uznane za pełne przedstawienie tej problematyki. Do tej grupy opracowań należą także prace W. Seńko²⁹, S. Tarnowskiego³⁰, W. Czaplińskiego³¹, M. Korolki³², Z. Ogonowskiego³³, H. Olszewskiego³⁴, M. Wyszomirskiej³⁵, i W. Konopczyńskiego³⁶.

Rozwój myśli polskiej

Analiza trwającego kilkaset lat rozwoju tej myśli wymaga wzięcia pod uwagę przede wszystkim trzech kwestii: ogólnego ujęcia istoty rozwoju ram czasowych i wyróżnienia poszczególnych odcinków czasowych (periodyzacji).

Wyróżnienie następujących po sobie okresów (faz) w dziejach myśli jest zgodne z postrzeganiem jej rozwoju jako długotrwałego procesu zmian o charakterze kierunkowym. Ujęcie to, pozbawione wartościowania, podkreśla, że w procesie tym możliwe jest wyróżnienie prawidłowo po sobie następujących faz przemian. Zmiany zachodzące w określonej ciągłości i prawidłowości pozwalają stwierdzić określone tendencje rozwojowe. Według ujęcia charakteryzującego się wartościowaniem rozwoju, jest on

---

²³ E. Maj, A. Wójcik (red.), *Myśl polityczna w Polsce po 1949 roku. Wybrane nurty ideowe*, Lublin 2008.

²⁴ *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. I i nast., Warszawa 1975 i nast.

²⁵ E. Jara, *Historia polskiej filozofii politycznej 966–1795*, Londyn 1968.

²⁶ A. Walicka, B. Skarga, *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I–III, Warszawa 1973–1975.

²⁷ J. Domański (red.), *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XIII–XV wieku*. Warszawa 1978; J. Domański, Z. Ogonowski, L. Szczucki, *Zarys dziejów filozofii w Polsce. Wiek XIII–XVII*, Warszawa 1989.

²⁸ L. Kołakowski (red.), *Z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej*, t. I, Warszawa 1956.

²⁹ W. Seńko, *Z badań nad historią myśli społeczno-politycznej w Polsce XV wieku*, [w:] *Filozofia polska XV wieku*, (red.) R. Palacz, Warszawa 1972.

³⁰ S. Tarnowski, *Pisarze polityczni XVI wieku*, Kraków 1886, wznowienie Kraków 2000.

³¹ W. Czapliński, *Główne nurty myśli politycznej w Polsce w latach 1587–1655*, [w:] idem, *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Warszawa 1966.

³² M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974.

³³ Z. Ogonowski, *Filozofia polityczna w Polsce XVII w. i tradycje demokracji europejskiej*, Warszawa 1999.

³⁴ H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich (1697–1740)*, Warszawa 1961.

³⁵ M. Wyszomirska, *Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763)*, Warszawa 2010.

³⁶ W. Koczyński, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (do Sejmu Czteroletniego)*, Warszawa 1966.

procesem przemian kierunkowych, w toku których następuje przejście od form (stanów) pod pewnym względem prostszych (niższych, mniej doskonałych) do form (stanów) bardziej złożonych (wyższych, doskonalszych). Tak postrzegany rozwój ukierunkowany jest na zmianę jakościową, doskonalącą w jakimś aspekcie ważnym dla jego trwania. Wyróżnienie poszczególnych okresów (faz) wymaga wskazania linii granicznych, tj. początku i końca każdego z nich.

Analiza rozwoju polskiej myśli polityczno-prawnej wymaga wskazania co najmniej momentu początkowego. W związku z tym konieczne jest, choćby pobieżne poruszenie problematyki źródeł doktryn.

Przez źródło należy rozumieć albo sposoby kształtowania się (powstawania) poglądów (źródła w znaczeniu materialnym, źródła powstania, *fontes oriundi*), albo sposoby ich poznawania (źródła w znaczeniu formalnym, źródła poznania, *fontes cognoscendi*). Do pierwszych należą wszelkie czynniki mające wpływ na kształtowanie się i funkcjonowanie myśli polityczno-prawnej. Źródłami poznania tej myśli są wszelkiego rodzaju pomniki (świadcstwa) pozwalające poznać tego typu poglądy. Należą do nich pomniki literatury nie prawniczej pochodzące od myślicieli, pomniki nieliterackie, tj. akty prawne normatywne (przede wszystkim ich preambuły) i nienormatywne (szczególnie arengi uzasadniające wystawianie dokumentów), oraz pomniki zaliczane do archeologii prawniczej, m.in. pomniki epigraficzne (inskrypcje wykonywane na materiale trwałym³⁷).

Przyjmując jako kryterium źródła w znaczeniu formalnym, narodziny polskiej myśli polityczno-prawnej przypadają na początek XV wieku³⁸. Poszukiwanie treści polityczno-prawnych w tekstach literackich (kronikarskich, których autorzy pisali o problematyce państwa i prawa) powoduje umieszczanie tego początku w drugiej dekadzie XII w. (zas napisania kroniki przez Anonima tzw. Galla)³⁹.

Traktat (*tractatus, comentarii*) był rozprawą teoretyczną z zakresu dowolnej dziedziny wiedzy. Mógł mieć postać dialogu roztrząsającego wybrane zagadnienia. Podstawową formą wypowiedzi był jednak wykład, umożliwiający omówienie i rozstrzygnięcie całości problematyki. Taki wykład był uzupełniany przykładami, cytatai czy odwołaniami do dziejów⁴⁰. Związana z poszczególnymi dziedzinami wiedzy twórczość traktatowa rozwijała się już w starożytności, a następnie w wiekach średnich i w czasach nowożytnych. Mając w zasadzie przeznaczenie utylitarne, dzięki talentom stylistyczno-

³⁷ W. Maisel, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa–Poznań 1989, s. 11–12.

³⁸ W. Bernacki, *Myśl polityczna...* s. 26; idem, *Idea władzy i państwa w polskiej myśli politycznej XV w.*, [w:] *Władza w polskiej tradycji politycznej* (red.) J. Kłoczkowski, Kraków 2010, s. 45; S. Kozicki, *Polscy pisarze polityczni*, [w:] G. Mosca, *Historia doktryn politycznych od starożytności do naszych czasów*, przeł. S. Kozicki, Warszawa b.r.w., s. 289.

³⁹ S. Kozicki, *op. cit.*, s. 289; W. Biernacki, *Myśl polityczna ...* s. 21.

⁴⁰ H. Dziechcińska, *Traktat*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej* (red.) T. Michałowska i in., Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 989.

językowym autorów, traktaty zyskiwały wybitne walory artystyczne. Były przy tym poddawane normom retoryki, szczególnie w zakresie stylu.

W piśmiennictwie staropolskim forma traktatu była znana od późnego średniowiecza (m.in. XIII-wieczny traktat filozoficzny Witelona, XV-wieczna twórczość Stanisława ze Skarbimierza). Językiem traktatów była łacina⁴¹, a język polski pojawił się dopiero w okresie nowożytnym. Nadal jednak traktatom polskim towarzyszyły powstające w języku łacińskim. W dziedzinie społeczno-politycznej i prawnej schyłek XV wieku przyniósł traktat Jana Ostroroga *Monumentum pro Reipublicae ordinatione* (1474–1475). Pełny rozwój piśmiennictwa traktatowego nastąpił w XVI w.⁴² Do najważniejszych osiągnięć merytorycznych i literackich tego stulecia należą: S. Orzechowskiego *Fidekis subditus* (1543, wyd. 1534), A. Frycza Modrzewskiego *De Republica emendanda* (1551), czy Ł. Górnickiego *Droga do zupełnej wolności* (1588–1598, wyd. 1650)⁴³.

W istniejących opracowaniach i podręcznikach kres wykładu myśli polskiej w zasadzie przypada na rok 1989. Jej późniejsze dzieje omawiane są poza wykładem historii doktryn polityczno-prawnych⁴⁴.

Periodyzacja

Istniejące opracowania dziejów polskiej myśli posługując się różnymi kryteriami, rozmaicie wyróżniają kolejne fazy w tym rozwoju.

Etap średniowieczny ujmowany jest dwojako. Ujęcie pierwsze polega na wydzieleniu pierwszego okresu (J. Kodrębski)⁴⁵, z ewentualnym wyróżnieniem pewnych zagadnień (G. Kucharczyk)⁴⁶. Ujęcie drugie pomija myśl wczesnośredniowieczną i łączy myśl późnośredniowieczną z renesansową. Prowadzi to do ewentualnego wyróżniania podokresów (L. Dubel⁴⁷, H. Olszewski⁴⁸, H. Olszewski i M. Zmierczak⁴⁹, K. Chojnicka i H. Olszewski⁵⁰, W. Bernacki⁵¹). Tak wyróżnionemu etapowi nadawane są różne nazwy,

⁴¹ T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1997, s. 329 i nast.

⁴² H. Dziechcińska, *op. cit.*, s. 990.

⁴³ T. Kotarski, *Staropolska publicystyka polityczna. Rekonesans*, [w:] *Dziedzictwo i tradycja*, Gdańsk 1990; H. Dziechcińska, *Paranetyka – jej tradycje i znaczenie w literaturze*, [w:] *Problemy literatury staropolskiej*, Wrocław 1972, s. 1.

⁴⁴ E. Maj, A. Wójcik (red.), *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe*, Lublin 2008.

⁴⁵ J. Kodrębski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Łódź 1978.

⁴⁶ G. Kucharczyk, *Mała historia...*

⁴⁷ L. Dubel, *Historia doktryn polityczno-prawnych do końca XIX w.*, Warszawa 2002; idem, *Historia doktryn polityczno-prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2005.

⁴⁸ H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa–Poznań 1976.

⁴⁹ H. Olszewski, M. Zmierczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1993.

⁵⁰ K. Chojnicka, H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 2004.

⁵¹ W. Bernacki, *Myśl polityczna ...*

od akcentujących charakter renesansowy, po „złoty wiek”, tj. nawiązywanie do tradycyjnego określenia tego okresu w dziejach kultury polskiej.

Ujęcie etapu staropolskiego (przedrozbiorowego) charakteryzuje się oddzieleniem myśli czasów saskich i doby oświecenia od myśli dwóch wcześniejszych stuleci traktowanych łącznie (J. Baszkiewicz i F. Ryszka⁵², J. Kodrębski, R. Wapiński⁵³) albo rozdzielnie (G. Kucharczyk). Znamienne jest przy tym pomijanie myślicieli XVII-wiecznych (wyjątek: W. Bernacki⁵⁴).

Szczególnie różnorodnie ujmowana jest myśl XIX i XX w. Ujęcie pierwsze traktuje myśl XIX-wieczną jako jedną całość (wyróżnianie tylko kierunków). Tak to ujmują G. Kucharczyk, L. Dubel, K. Chojnacka i H. Olszewski. Kolejne ujęcie, wydzielając myśl pierwszej połowy tego stulecia (wyróżnianie kierunków), łączy omawianie poglądów drugiej połowy z poglądami okresu międzywojennego (J. Kodrębski, H. Olszewski, H. Olszewski i M. Zmierczak, J. Justyński⁵⁵). Ujęcie trzecie kończy omawianie tego okresu na roku 1918 (J. Baszkiewicz i F. Ryszka, G. Kucharczyk, L. Dubel, A. Sylwestrzak⁵⁶). Na tym tle wyróżniają się dwa inne ujęcia: ograniczające ramy czasowe do okresu 1815–1890 z kierunkami (R. Ret Ludwikowski⁵⁷), oraz odrzucające łączne traktowanie myśli z lat 1864–1918 (R. Wapiński) i wydzielające kolejne podokresy (1864–1892–1908–1914–1918).

Kryteriami służącymi do wyróżnienia poszczególnych, następujących po sobie etapów są zarówno czynniki „wewnętrzne”, jak i „zewnętrzne” w stosunku do myśli polityczno-prawnej. Pierwsze związane są np. z dominującymi cechami doktryn ukształtowanych w kolejnych okresach czy z istotnymi elementami treści głoszonych poglądów (przykładowo: dominująca idea człowieka⁵⁸), drugie – z realiami, w których poglądy się kształtowały czy ulegały przemianom. Wskazują na nie charakterystyki poszczególnych okresów przedstawiane przed wykładem kierunków myśli polityczno-prawnej znamienych dla kolejnych okresów.

Wśród stosowanych kryteriów dwa związane są ściśle z cechami rozwoju myśli polskiej. Pierwszą cechą jest ciągłość rozwoju ze zmiennością tempa przemian (okresy

⁵² J. Baszkiewicz, F. Ryszka, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1973.

⁵³ R. Wapiński, *op. cit.*

⁵⁴ W. Bernacki, *Myśl polityczna...*

⁵⁵ J. Justyński, *Historia doktryn politycznych czasów nowożytnych*, Toruń 1994.

⁵⁶ A. Sylwestrzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych. Od starożytności do końca XVII stulecia*, Gdańsk 1991; idem, *Historia doktryn politycznych i prawnych od XVIII do XX stulecia*, Gdańsk 1992; idem, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1994.

⁵⁷ R. R. Ludwikowski, *op. cit.*

⁵⁸ L. Dubel, *Historia doktryn polityczno-prawnych do końca XIX w....*, s. 13–14.

zastoju i okresy wyraźnej intensyfikacji⁵⁹, oraz z wpływem utraty państwowości w 1795r.⁶⁰ i jej odzyskania w XX w.⁶¹).

Cechą tego rozwoju jest także okcydentalizm związany z chrześcijaństwem, będącym dominującą inspiracją w dziejach myśli polskiej (wizja człowieka, społeczeństwa i państwa)⁶². Okcydentalizm oznacza postrzeganie Zachodu jako kierunku poszukiwań źródeł i odniesień dla myśli, czy wskazań cywilizacyjnych dla narodu i państwa polskiego, przy marginalnej fascynacji Wschodem. Wynika z tego istotny problem stopnia samodzielnego (oryginalnego) rozwoju myśli polskiej, czyli roli i znaczenia (zakresu) recepcji dyskursu zachodniego w jej dziejach⁶³. Na przestrzeni dziejów myśli polskiej natężenie okcydentalizmu podlegało okresowym wahaniom. Jego natężenie zmieniało się trzykrotnie narastająco w wiekach średnich z kulminacją w XVI w., następnie od połowy XVIII w. z ponowną kulminacją na przełomie XIX i XX w., oraz od schyłku XX w., a słabnąc od połowy XVII do połowy XVIII w. i po 1945 r. Recepcja i związany z nią okcydentalizm są czynnikami wpływającymi także na sposoby przedstawienia myśli polskiej: w połączeniu z myślą powszechną (przede wszystkim to, co dla nich wspólne, łączące – albo bez tej więzi – przede wszystkim to, co w polskiej myśli odrębne, samodzielne albo nieistotne). Pomijając autorów tylko wyjątkowo poruszających niektóre zagadnienia z zakresu myśli polskiej⁶⁴, można stwierdzić, że dominuje w opracowaniach podręcznikowych przedstawianie zarysu dziejów tej myśli poprzez wyróżnianie kolejnych etapów, które są wplątane w przemiany myśli powszechnej.

⁵⁹ Np. początek XV w., II połowa XVI w. – początek XVII w., połowa tego stulecia, okres Sejmu Wielkiego, okres Wielkiej Emigracji, przełom XIX i XX w., schyłek XX w.

⁶⁰ Zdaniem W. Bernackiego (*Myśl polityczna...* s. 409–410) przełomowość roku 1795 polegała na dwóch aspektach: zamykającym i otwierającym. Pierwszy oznaczał zarówno kres polskiej hierarchii wartości, w której wolność dominować miała nad bezpieczeństwem, jak i kres oceniania według tego kryterium istnienia państwa. Aspekt drugi roku 1795 oznaczać miał fundamentalną przemianę polskiej myśli, dotyczącą zarówno braku państwowości, jak i ciągłości intelektualnej tej myśli. Zdaniem tego badacza ze znaczeniem wskazanego roku możliwe jest porównanie roku 1945, będącego także przerwaniem ciągłości instytucjonalnej i intelektualnej.

⁶¹ Odzyskanie państwowości (1918 r.) oraz dysponowanie przez państwo polskie suwerennością ograniczoną (po 1945 r.) i pełną (po 1918 r. i po 1989 r.) są przyczynami, które zrodziły w pierwszej kolejności problem tzw. „przerwanej nici” oznaczającej zastój myśli politycznej obozu władzy (naśladowanie radzieckiego wzorca interpretacji marksizmu-leninizmu), a dla niezależnej od niego myśli politycznej – zakaz publikacji (wyjątek: myśl emigracyjna), a w kolejności dalszej – związaną z tym kwestią odradzania się polskiej myśli politycznej.

⁶² Tym można tłumaczyć rozpoczęcie przez E. Jarzę wykładu myśli politycznej w Polsce od roku 966.

⁶³ Por. J. Bardach, *Pojęcie recepcji w historii państwa i prawa*, [w:] *Ars Historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań. Przykładowo można wskazać na opracowanie autorstwa I. Barwickiej-Tylek i J. Malczewskiego (red. nauk.) M. Jaskólski, *Historia myśli ustrojowej i społecznej*, Warszawa 2009. Autorzy referują tylko poglądy braci polskich (s. 112–113) i kilku myślicieli XVI-wiecznych (Ostroróg, Kallimach, Goślicki, Frycz Modrzewski, Orzechowski) w ramach rozdziału „Ustrojowa specyfika Rzeczypospolitej” (s. 113–118), 1976; idem, *Recepcja w historii państwa i prawa*, CP-H, t. XXIV/1977, s. 1.

⁶⁴ I. Barwicka-Tylek, J. Malczewski (red. nauk.), M. Jaskólski, *op. cit.*

Wskazane wyżej realia, w których powstawały i zmieniały się doktryny polityczno-prawne (czynniki „zewnętrzne”) są kształtowane m.in. przez treści zawarte w powszechnie uznawanych poglądach. Jako przykład można wskazać obowiązujące (aktualnie czy w przeszłości) akty normatywne, przede wszystkim rangi podstawowej (konstytucje), które normują określone sfery życia publicznego, wyrażają akceptowane treści doktrynalne. Wskazana problematyka, podkreślająca znaczenie istnienia państwa dla rozwoju polskiej myśli, prowadzi do uchwycenia kryterium ważnego dla periodyzacji. Wykorzystuje ono trzy pojęcia (kategorie): obywatelskie prawa i obowiązki, państwo (w rozumieniu nowożytnym) i dobro wspólne (*res publica*). Kryterium tym jest ewolucja relacji zachodzącej między pozycją obywatela (wolności, obowiązki) a państwem: przewaga wolności (praw) w stosunku do państwa, czy też ich podporządkowanie (przewaga obowiązków). Posługując się tym kryterium podczas analizy konstytucyjnego ujmowania wskazanej relacji można wyróżnić kolejne okresy w rozwoju myśli polskiej. Pierwszych z nich, trwający do schyłku XVIII w., charakteryzował się przewagą wolności (praw) w stosunku do państwa (ujmowanego jako monarchia). Wskazują na to dwa akty normatywne: Artykuły henrykowskie (1573 r.) i Konstytucja 3 maja (1791 r.). Treść preambuły do Artykułów henrykowskich wyraża podstawowe szlacheckie przekonanie w słowach: „aby przyszły nasz książę i pan świeżo przez nas obrany był obowiązany dać nam przywileje, czyli pismo, przez które by niżej wyrażone artykuły zawierające w sobie pewne nasze prawa i prerogatywy, zostały uznane i zatwierdzone”⁶⁵. Na to samo przekonanie wskazuje treść obszernego art. II Konstytucji 3 maja⁶⁶, rozpoczynającego się od znamiennych słów: „Szczepając pamięć przodków naszych, jako fundatorów rządu wolnego, stanowi szlacheckiemu wszystkie swobody, wolności, prerogatywy, pierwszeństwo w życiu prywatnym i publicznym najuroczyście zapewniamy [...] sprawiedliwie i prawnie nadane, utwierdzamy, zapewniamy i za niewzruszone uznajemy”. Nieco dalej znalazło się stwierdzenie: „Dlatego bezpieczeństwo osobiste i wszelką własność, komukolwiek z prawa przynależną, jako prawdziwy społeczności węzeł, jako źrenicę wolności obywatelskiej szanujemy, zabezpieczamy, utwierdzamy i aby na potomne czasy szanowane, ubezpieczone i nienaruszone zostawały, mieć chcemy”.

Drugi okres, przypadający na XX wiek, charakteryzował się dominacją koncepcji przeciwnej, tj. przewagą państwa (ujmowanego jako Rzeczpospolita⁶⁷) w stosunku do obywateli wyrażającą się w pierwszeństwie obowiązków. Jako przyczynę tego ujęcia

⁶⁵ Za Z. Kaczmarczyk, *Artykuły henrykowskie*, Biblioteka Źródeł Historycznych 1, Poznań 1946, s. 3–17; por. W. Sobociński, *O ustawie konstytucyjnej państwa polskiego z r. 1573*, CP-H t. I/1948.

⁶⁶ Ustawa rządowa (Konstytucja 3 maja) z 3 maja 1791r., Volumina Legum t. IX, Kraków 1889, s. 220–225; Z. Kaczmarczyk, *Konstytucja 3 Maja*, Biblioteka Źródeł Historycznych 3, Poznań 1946, s. 9–19.

⁶⁷ Np. art. 1 Konstytucji z 1921 r., tytuł Rozdziału I Konstytucji z 1935 r., art. 1 Ustawy konstytucyjnej z 1947 r., Preambuła do ustawy konstytucyjnej z 1992 r. i tytuł Rozdziału I Konstytucji z 1997 r.

można wskazać pozycję państwa, którego byt został odzyskany. Ujęcie takie jest znamienne dla konstytucji z 1921 r.⁶⁸, stawiającej na pierwszym miejscu obowiązek wierności wobec Rzeczypospolitej Polskiej (art. 89) oraz nakładającej na obywateli obowiązek szanowania ładu prawnego (art. 90), a także obowiązek wychowania ich dzieci na prawych obywateli (art. 94). Zgodnie z Konstytucją z 1935 r. na obywateli został nałożony obowiązek wierności Państwu i rzetelnego spełniania obowiązków nakładanych przez nie (art. 7)⁶⁹. Konstytucja z 1952 r.⁷⁰ unormowała wprawdzie sytuację obywatela w rozdziale VIII (*Podstawowe prawa i obowiązki obywateli*), ale dwa obowiązki wyeksponowała w rozdziale I jako podstawowe: obowiązek ścisłego postrzegania praw PRL (art. 4 ust. 2)⁷¹ i uznanie pracy za prawo, obowiązek i sprawę honoru (art. 14 ust. 1).

Okres trzeci związany jest z odzyskaniem niezależności (suwerenności) przez państwo i z wejściem w życie Konstytucji z 1992 r.⁷², a następnie Konstytucji z 1997 r.⁷³. W tych aktach normatywnych wyrażana jest przewaga wolności. Dowodzi tego systematyka rozdziału II Konstytucji z 1997r. (*Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*), który dopiero w ostatniej części reguluje obowiązki obywateli, stawiając na miejscu pierwszym wierność wobec Rzeczypospolitej Polskiej i troskę o dobro wspólne (art. 82).

Między tymi okresami wyróżnić należy dwie fazy przejściowe. Pierwsza przypadająca na XIX w., charakteryzowała się gaśnięciem staropolskiego postrzegania relacji obywatel – państwo i narastaniem afirmacji nieistniejącego państwa. Druga faza przejściowa przypadła na czas powojenny, w którym istniejące państwo było ograniczone w swej suwerenności.

Czynnikiem komplikującym powyższy układ jest republikańska kategoria „dobra wspólnego”, obecna tylko w kilku aktach konstytucyjnych. Do Artykułów henrykowskich wprowadzona została kategoria „pożytek Rzeczypospolitej (art. 6), jako gwarancja jednomyślności. W XX-wiecznych aktach konstytucyjnych kategoria ta pojawiła się dwukrotnie: w Konstytucji z 1935 r. (*art. 1. Państwo Polskie jest wspólnym dobrem wszystkich obywateli*) i w Konstytucji z 1997 r. (*art. 1. Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli*). Tylko w pierwszym przypadku powiązane z tym było eksponowanie obowiązków obywatelskich.

---

⁶⁸ Tytuł Rozdziału V Konstytucji z 1921 r. : „Powszechnie obowiązki i prawa obywatelskie”, Dz.U.R.P. nr 44, poz. 267.

⁶⁹ Dz.U.R.P., nr 30, poz. 227.

⁷⁰ Dz.U. nr 33, s. 232.

⁷¹ Obowiązek ten został powtórzony w ujęciu szerszym w dyspozycji art. 76 tej Konstytucji.

⁷² Dz.U. nr 34, poz. 426.

⁷³ Dz.U. nr 78, poz. 483.

Wnioski

Przedstawione uwagi prowadzą do kilku wniosków, z których jeden dotyczy stanu badań, a pozostałe – cech i etapów rozwoju polskiej myśli polityczno-prawnej. Mogą one być uznane za końcowe tylko w kontekście powyższego tekstu. Jako tak rozumiane podsumowanie są one przede wszystkim wskazaniem kierunków dalszych badań i dyskusji.

W świetle aktualnego stanu myśl polska jawi się jako przedmiot badań interdyscyplinarnych i zapewne dlatego stan ten można opisać, wskazując na jedną cechę: różnorodność. Charakteryzuje ona zarówno te badania ujmowane podmiotowo (przygotowanie badaczy) czy przedmiotowo (m.in. pola badawcze, terminologia, kryteria periodyzacyjne), jak i wykorzystywane źródła poznania myśli.

1. Rozwój polskiej myśli charakteryzuje się czterema głównymi cechami. Są to przede wszystkim ciągłość i cykliczność. Druga z nich polega zarówno na następujących po sobie okresach intensyfikacji jej przemian i zastoju, jak i narastania bądź słabnięcia natężenia okcydentalizmu. Fazy intensyfikacji charakteryzują się bogactwem nurtów myśli, a narastanie natężenia okcydentalizmu – wzrostem recepcji treści zachodnich.
2. Przyjęte kryterium (relacja między pozycją obywatela a państwem) pozwala uchwycić przełomowość fazy XIX-wiecznej (druga w kolejności faza rozwoju), tj. trzecią cechę rozwoju. Faza ta była okresem, w którym najpierw m.in. zgasła staropolska krytyka państwa i afirmacja wolności obywatelskiej, a następnie rozwinął się kult państwa, niezbędny dla bytu narodowego. Konsekwencją tej przemiany stało się XX-wieczne (trzecia faza rozwoju) podkreślanie znaczenia obowiązków obywatelskich.
3. Zastosowane kryterium periodyzacyjne prowadzi także do wskazania czwartej cechy rozwoju myśli polskiej – jej odrębności w fazie ostatniej (schyłek XX i początek XXI w.). Jako reakcję na poglądy okresu powojennego uznać należy eksponowanie wolności i praw obywatelskich. Skutkiem tego powinna być krytyka państwa. Tak jednak nie jest, gdyż towarzyszy temu podkreślanie republikańskości państwa przy jednoczesnym przesuwanie na plan odległy obowiązków obywatelskich. Nie może to być uznane za typowe dla myśli XX-wiecznej. Stan ten można zilustrować znamieną dla doktryn XX wieku ideą człowieka – „*homo aberrans et viae nescius*”⁷⁴.

⁷⁴ L. Dubel, *op. cit.* s. 14.